

**Az MTA BTK ZTI Régi Zenetörténet Osztályának középtávú munkaterve
2018. január – 2022. december**

**Czagány Zsuzsa osztályvezetői pályázata
(2017. november 15.)**

A Régi Zenetörténet Osztály középtávú feladatai a legáltalánosabb szinten két fő tematikus-koncepcionális tengely mentén határozhatók meg. Az első a távolabbi múltba visszanyúló és a közelebbi múltban újrafogalmazott kezdeményezésekre épülő, a másik pedig a hazai és nemzetközi kutatás legkorszerűbb áramlataihoz és igényeihez alkalmazkodó terveket fogja össze.

A két vonulat természetesen számos ponton és ágon kapcsolódik egymáshoz, így az Osztály kutatói tevékenységét az időről-időre szükséges megújulás és a megközelítésmódok változatossága ellenére sem a törések és hirtelen fordulatok, hanem az elvégzett feladatok és kitűzött célok egymásra épülése – kontinuitás és belső koherencia – jellemzi.

Kutatásunk középpontjában *a latin nyelvű egyszólamú liturgikus ének középkori és kora újkori gyakorlatának és elméletének története* áll, amely magában foglalja az elsődleges források feltárását és összehasonlító vizsgálatát, az általuk közvetített gregorián énekkészlet liturgiai és zenei elemzését, végül a kiválasztott források és repertóriumok közreadását. A források – hangjelzett liturgikus kódexek és a belőlük származó töredékek – ebben az értelmezésben nemcsak a vizsgálat kezdeti, alapozó szakaszában töltnek be meghatározó szerepet, amely az elméleti absztrakció sodrásában fokozatosan halványodik, hanem végigkísérik a kutatás teljes folyamatát a deskriptív megismeréstől és primer tapasztalatszerzéstől az erre épülő következtetések egyre általánosabb szintű összefoglalásáig. Munkatervünk főszálát az ilyen módon szélesen értelmezett forráskutatás alkotja, a főszál elágazásai pedig, a munka különböző szakaszaihoz kapcsolódóan, a *leírás - feldolgozás - kiadás* egymásra épülő hármas egységében öltenek testet:

- *leírás*: a forrás jellegének megfelelő katalógusok és indexek készítése,
- *feldolgozás*: a forrás és tartalmának széleskörű monografikus feldolgozása
- *kiadás*: a kiválasztott szakaszok (műfaj-repertóriumok), illetve – néhány esetben – a teljes forrás hagyományos és online közreadása.

Töredékkutatás / Fragmenta adatbázis

Az Osztály egyik központi, mindhárom kiemelt szálon végigvonuló feladata a középkori kottás kódextöredékek korszerű adatbázisának létrehozása. A *Fragmenta* adatbázis alapozását 2016. második felében kezdtük el Szendrei Janka *A magyar középkor hangjegyes forrásai* c. katalógusa elektronikus változatának létrehozásával.¹ Ezt követően digitalizáltattuk azt a Szendrei Janka hagyatékaként az Osztályon tárolt jegyzetanyagot, amely Szendrei Janka és Dobszay László kéziratosa följegyzéseit, az egyes töredékekhez fűzött magyarázatait, kommentárjait tartalmazza.² A felbecsülhetetlen értékű, csaknem egy teljes szekrényt megtöltő, kutatástörténeti szempontból is érdekes anyag digitális másolata, valamint a Szendrei-katalógus együtt alkotják az új *Fragmenta* adatbázis két alappillért. Ezekre támaszkodva alakítottuk ki az adatbázis struktúráját, melyben a hagyományos kodikológiai-paleográfiai leírás mellett a töredékeken szereplő tételek incipitjegyzéke és pontos liturgiai

¹ A katalógus hozzáférhető a Régi Zenetörténet Osztály belső hálózatán.

² Mind a Szendrei-katalógus elektronikus változatának létrehozása, mind a kéziratosa jegyzetanyag digitalizálása Gaál Eszter egyházzene szakos hallgató munkája, akit 2015-től 2 éven keresztül foglalkoztattunk az Osztályon. Munkáját az OTKA 114426 sz. pályázatból finanszíroztuk.

besorolása, valamint az idevágó aktuális kutatási eredmények összefoglalása is helyet kap. Az adatbázis részeként mindegyik leíráshoz a megfelelő töredék digitális másolata tartozik: a képelnevezések linkként jelennek meg a táblázatos rendben, s így a töredékek facsimilái együtt tanulmányozhatók a hozzájuk tartozó szöveges leírásokkal.³

A *Fragmenta* adatbázisban első lépésként az MTA Könyvtár Kézirattárának mintegy hetven középkori kottás kódextöredékét dolgozzuk föl: ez a munka – az Osztály valamennyi kutatója⁴ részvételével – jelenleg is folyik, s a tervek szerint 2018 közepéig tart. Befejezése után további magyarországi gyűjtemények középkori fragmentumállományának katalogizálására kerül sor. Mind az anyag földolgozásmódjával, mind az eredmények digitális és internetes megjelenítésével⁵ a töredékkutatás legkorszerűbb nemzetközi trendjeihez kívánunk igazodni. Azzal, hogy kompatibilissá válunk a környező országok hasonló kezdeményezéseivel, és saját eredményeinket kereshetővé – elérhetővé tesszük a világhálón is, reményeink szerint több magyar provenienciájú középkori liturgikus-zenei forrás virtuális rekonstrukciójához járulhatunk hozzá, és több ország kutatóival működhetünk együtt. Az együttműködés kiváló példája a Szlovák Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének munkatársával, Eva Veselovskával évek óta ápoltt kapcsolat, melynek köszönhetően számos középkori kódex hiányzó lapjai kerülhettek virtuálisan eredeti helyükre. A 2016. második felében lezárult közös magyar-szlovák akadémiai pályázat⁶ keretében folytatott kutatás terveink szerint a következő években is folytatódni fog, a kassai Városi Levéltár kódextöredékeinek földolgozásával. E munka eredményeit az online megjelenítés mellett hagyományos könyv alapú közös publikációban is szeretnénk nyilvánossá tenni.

Forráskutatás, forráskiadás /Váradí Antifonále, Pálos Cantuale, Csíksomlyói Cantionale

A forrásközpontú kutatási irányhoz kapcsolódik a *Váradí („Zalka”) Antifonále* kritikai kiadásának, valamint a kiadás internetes változatának előkészítése is, amely utolsó szakaszához érkezett. Elkészült a valamennyi töredéket tartalmazó digitális képanyag végső rendje, és készen állnak a kísérő monográfia terjedelmes elemző fejezetei is. A kutatástörténeti áttekintés megírását és a szükséges mutatók kialakítását követően – terveink szerint 2018 júniusáig – az antifonále készen áll a megjelenésre. A ZTI Musicalia Danubiana kiadványsorozatának köteteként megjelenő hagyományos publikáció mellett a kódex internetes kiadását a teljes képanyaggal, indexekkel és a megfelelő keresőrendszerrel a Régi Zenetörténet Osztály honlapján tesszük elérhetővé.

A közelmúltban elkezdett és várhatóan 2018-ban befejeződő forráskutatási- és kiadási tervek mellett a következő öt évben két további késő középkori magyarországi liturgikus-zenei kódex monografikus földolgozását és publikációját tervezzük. A Czeszochowa/Jasna Góra-i pálos kolostor archívumában őrzött *Pálos Cantuale*, valamint a Csíksomlyói Ferences Könyvtárban fellelhető *Cantionale* egy új, a középkori liturgikus kódexek rögzült tartalmi-műfaji kereteit föllazító kora újkori énekeskönyvtípus előfutára. Mindkét forrás olyan énekanyagot őriz, amelyet a központi magyarországi szerkönyvekből aligha lehet ilyen formában és teljességben megismerni. Széles körű összehasonlító anyag bevonásával elvégzett elemzésük új fényt vethet a liturgikus énekek némely, regionális változatokban élő, a nyomtatás korában számos hatásnak kitett és a kutatásban eddig elhanyagolt csoportjára.

³ A *Fragmenta* adatbázis fejlesztését és internetes felületének kialakítását az NKFIH 120643 sz. pályázat (*Kódexek és töredékek. Késő középkori hangjelzett forrásaink kutatása, újraértelmezése és online megjelenítése*, vezető kutató: Czágány Zsuzsa) anyagi forrásai teszik lehetővé.

⁴ Czákó Dóra, Gilányi Gabriella, Papp Ágnes, Rudolf Krisztina, Sanda Anna, Czágány Zsuzsa.

⁵ Az adatbázis online változatának tervezését és kivitelezését Kérges Dániel végzi, akit pályázati forrásból 2015-től foglalkoztatunk az Osztályon.

⁶ *A középkori Magyarország hangjelzett kódexei. Transzregionális forráskutatás és online adatbázis-építés.* Témavezetők: Eva Veselovská, Czágány Zsuzsa.

A konkrét források kutatása és kiadása mellett folytatjuk az Osztály nagymúltú, liturgikus repertóriumokat, valamint dallamgyűjteményeket összeállító és közreadó munkálatait is, szükség és igény szerint új módszertani megközelítéseket és korszerű elektronikus és digitális földolgozásmódokat alkalmazva. A közép-európai egyházmegyek középkori zsolozsma-énekkészletét közreadó CAO-ECE projektet is ebben a szellemben újítjuk meg: a magyar-lengyel koprodukcióban készülő, várhatóan 2018-ban megjelenő VIII/A kötet⁷ mind megjelenésében, mind strukturális elrendezésében szakít a korábbi kötetek gyakorlatával, s a CANTUS-azonosítószámok integrálásával megteremti annak lehetőségét, hogy a közreadott anyag kapcsolódhasson a nemzetközi gregorián adatbázisok repertóriumához.

A zsolozsmakutatás részeként vizsgálatnak vetjük alá a középkori magyarországi antifonálék és breviáriumok *commune sanctorum* szakaszának teljes repertóriumát. Az eddig elhanyagolt énekkészlet liturgiai és zenei szempontú elemzését készülő PhD disszertációjának keretében az Osztály fiatal kutatója, Sanda Anna végzi.

A magyarországi mise- és zsolozsmaforrások tartalmi indexeinek föltöltésével folytatódik a Hungarian Chant Database fejlesztése, amely a nemzetközi gregorián adatbázisok gyűjtőoldalán (CANTUSINDEX) teszi elérhetővé kutatási eredményeinket.

Középkori dallamgyűjtemények, kottaadatbázisok

Az Osztályon tárolt, a múlt század hetvenes éveitől kezdve nemcsak a középkori magyarországi, de közép- és nyugateurópai forrásokból is szisztematikusan gyűjtött kéziratos dallamkiírásokat műfajonként csoportosítjuk, és számítógépes kottagrafikával⁸ elektronikus kotta-adatbázisokba rendezzük. A kottaanyaghoz további szöveges adatbázisok csatlakoznak, amelyek a források adatai mellett egyéb kiegészítő információkat tartalmaznak (pl. az antifónák zsoltdifferenciáiról). Az elektronikus dallamtárból elsőként az antifónák repertóriumát bocsátjuk közre: a dallamok és dallamvariánsok kereshető, egyenként megjeleníthető és letölthető képekként jelennek meg az erre kialakított webes felületen. Hasonló módon készül a responzóriumok, valamint a miseproprium műfajok szerint csoportosított elektronikus-digitális adatbázisa. Valamennyi kottaadatbázis az Osztály honlapjának *Középkori dallamgyűjteményei* közt kap helyet. Az Antifóna-repertórium első szakasza az 1. tónusú tételekkel 2017 végén, a teljes *Antifóna-adatbázis* pedig 2018-ban válik elérhetővé.

Paleográfia és zeneelmélet

Az Osztályon a múlt század hatvanas-hetvenes éveitől kezdve elsősorban Szendrei Janka munkásságának részeként folyó zenei paleográfiai kutatás az elmúlt évtizedben háttérbe szorult. E kutatás megújítását és stratégiai fontosságúvá bővítését indokolja, hogy a magyarországi gregorián kottairó hagyománynak léteznek olyan monumentális területei (ide tartozik a legtöbb késő-középkori hangjelzés), melyek történeti jellegű vizsgálata, leírása, feltérképezése, osztályozása, valamint forrásainak összegyűjtése csak részlegesen történt meg korábban. Másrészt jelentősen gyarapodott az azóta feltárt források köre is (lásd fragmentumok), amely ugyancsak paleográfiai analízist sürget. A közelmúltban – elsősorban Gilányi Gabriella tevékenységének köszönhetően – a középkori hazai és közép-európai

⁷ A kötet a középkori krakkói egyházmegye zsolozsmakészletének temporális anyagát adja közre, a szerzők Jakub Kubieniec (a Jagelló Egyetem Zenetudományi Tanszékének docense) és Czagány Zsuzsa.

⁸ A kottagrafikázás és a számítógépes adatrendezés Meszéna Beáta munkája.

vonalszeres hangjegyzírások vizsgálata ismét az Osztály kiemelt kutatási területei közé emelkedett. Az elkövetkező időszak feladatai ezen a területen a következők:

- a késő-középkori magyarországi kottázírásokat alkotó neumaformák szisztematikus analízise és összevetése,
- az újonnan feltárt fragmentum-gyűjtemények (Kalocsa, Németújvár (Güssing), Budapesti Hittudományi Főiskola Pálos Könyvtár etc.) zenei paleográfiai leírása, analízise, a töredékek csoportosítása, proveniencia-meghatározás a kottázírás átfogó értékelése alapján,
- újabb magyar vonatkozású középkori töredék-anyag feltárása országhatáron belül és azon túl (ELTE Egyetemi Könyvtár, Magyar Országos Levéltár, zágrábi könyvtárak stb.),
- a négy évszázados pálos hangjelzés-hagyomány rekonstrukciója.

A zenei paleográfiai kutatómunka során a modern digitális eszközök bevonásával egy olyan nagyszabású adatbázis létrehozása lenne a távlati cél, amely az összes középkori magyar hangjelzett zenei forrás alap írásjel-készletét rögzítené, a jellegzetes kiegészítő jelekkel (kulcsok, custos) együtt. Egy ilyen típusú „univerzális” *neumakatalógus* azon túl, hogy a szűkebb szakmai és tágabb közönség számára összegyűjtené és bemutatná a középkori magyarországi forrásokban szereplő valamennyi gregorián hangjelzéstípust, jellemezhetővé és csoportosíthatóvá tenné a középkori magyar zenei notációváltozatokat is, sőt, felfedné a magyar notáció középkori nemzetközi kapcsolatait. Ezen kívül árnyaltan jellemezné a forrásokhoz tartozó másolóműhelyek kapcsolatrendszerét, továbbá lehetőséget teremtené az újonnan felfedezett, elsősorban töredékes források azonnali, notációközpontú proveniencia-meghatározása számára.

A középkori zeneelmélet kutatása a hazai zenei medievisztikában hosszú ideig ugyancsak a háttérbe szorult, az utóbbi évtizedben azonban – elsősorban Papp Ágnes jóvoltából – immár előkelő helyet foglal el az Osztály tevékenységei közt. Lezárult ugyan a nagyszabású nemzetközi – többek között Papp Ágnes és Czágány Zsuzsa részvételével zajló – *Traditio Iohannis Hollandrini* projekt, amely a csekély számú fennmaradt magyarországi zeneelméleti forrást is új megvilágításba helyezte, az Osztályon azonban a zeneelméleti tárgyú kutatás tovább folyik. Papp Ágnes készülő, várhatóan 2018-ban védésre készen álló PhD disszertációjában a zsoltározásról szóló középkori tanítás teoretikus és praktikus vonatkozásaival foglalkozik, s kutatási eredményeit a fent említett Pálos Cantuale földolgozásában, kiadási előkészületeiben is hasznosítani tudjuk.

A kutatómunka felsorolt állomásai és tartalmi-tematikus súlypontjai mentén, az aktuális kutatói igényeket kiszolgálva, ugyanakkor a *cantus planus*-kutatás korszerű nemzetközi irányait is figyelembe véve folytatódik a Régi Zenetörténet Osztály segédkönyvtárának és digitális forrásállományának építése. A hagyományos könyvkorpusz és az egyre gyarapodó digitális irodalom mellett a könyvtár a Rajeczky Benjamin hagyatékában ránk maradt könyveket, kéziratokat is tartalmazza, melyek földolgozása jelenleg is zajlik.⁹

Paradigmaváltás?

A Régi Zenetörténet Osztály tevékenysége, feladatai és célkitűzései a gregoriánkutatás magyarországi hagyományaira épülnek. Rajeczky Benjamin, Szendrei Janka és Dobszay László a múlt század 60-as éveitől kezdve tárta fel, foglalta rendszerbe és bocsátotta közre a

⁹ A könyvtár és forrástár egységeinek gondozását, a beérkező anyagok rendszerezését, valamint a Rajeczky-hagyaték földolgozását az Osztály munkatársainak segítségével Czákó Dóra végzi. Ugyancsak ő felügyeli az Osztály teljes mikrofilmarchívumának digitalizálását: a mikrofilmek szkennelését és az anyag számítógépes rendezésének egymásra épülő munkafolyamatait.

magyar középkor zenetörténeti emlékeit. Ez a munka éppúgy magába foglalta az elsődleges forráskutatást a nélkülözhetetlen aprómunka minden nyűgével, mint az attól elvonatkoztató nagyszabású áttekintést, elméleti szintézist. Az elődök kutatásai nyomán a középkori egyszólamú liturgikus ének nemcsak a tudományos gondolkodás, de a gyakorlati oktatás és egyházzenei praxis s végső soron a hazai szellemi élet természetes részévé vált. Az említett kutatók tevékenységével egyfelől lezárult egy tudománytörténeti korszak: a végére értünk több, elsősorban az alap kutatás felől induló útnak, s az út számos állomásán – a komplex kutatói megközelítés eredményeként – eljutottunk a teljes megismerésig. Másfelől, részben a lezárásból fakadóan, részben a megkezdett utak mellékvágányaiként új irányok, módszerek és célok tárultak föl, amelyekre építve lehetségessé és szükségessé vált a magyarországi gregorián kutatás új alapokra helyezése. E paradigmaváltás nemcsak új, eddig elhanyagolt kutatási területek, témák felvetését jelenti, de az anyagvizsgálat és -közreadás olyan korszerű módszereinek, technikáinak alkalmazását is, melyekkel a már ismert jelenségek, folyamatok is új összefüggésrendbe helyezhetők, s új megvilágításban tárhatók a nyilvánosság elé. A Régi Zenetörténet Osztály itt megfogalmazott terveit így egyformán jellemzi az előző kutatónemzedék által megkezdett munkák folytatásának igénye és a hangsúlyok tudatos eltolása, az új részterületek bekapcsolása a kutatás főáramába.